

Fərabinin Cəmiyyət Konsepsiyası və Lider

¹ Pasha Guluzade

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203007>

Xülasə:

Əbu Nəsr əl-Farabi 870-950-ci illər arasında yaşamış İslam filosofudur. O, İslamı klassik yunan fəlsəfəsi, xüsusən də yunan siyasi fəlsəfəsi ilə uzlaşdırmağa cəhd edən ilk filosoflardan biridir. Onun siyasi və dövlət fəlsəfəsinə dair əsərlərində irəli sürdüyü fikirlər indi də öz əhəmiyyətini qorumaqdadır. Xüsusən də onun sosiallaşma, din, rəislə bağlı yanaşma və düşüncələri öz təsirini saxlamaqda davam edir. Onu da etiraf etmək lazımdır ki, o, dövlət və cəmiyyətlə bağlı fikirlərində yunan təfəkküründən təsirlənibdir. Fərabəi tərtib etdiyi siyasi sistemdə ictimai əxlaqa az yer ayırmışdır. O, cəmiyyətin yaxşı və ya pisliliyini liderdən asılı olaraq izah etmiş, ideal cəmiyyətdə liderlik modelinin təsvirini vermişdir. Filosof əsərlərində liderin və ondan sonra gələcək şəxslərin malik olmalı olduğu meyarlara xüsusi diqqət yetirmişdir. Fərabinin cəmiyyəti dərk etməsi, ideal dövləti necə qurması və onun xüsusiyyətləri, idarəetmə forması, ictimai quruluşu, dəyər sistemləri onun siyasi fəlsəfəsinin əsasını təşkil etmişdir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi bütün bu anlayışları liderə istinadla müəyyən etməkdir.

Açar sözlər:

lider, cəmiyyət, düşüncə, fiksiya

Giriş

Fərabəi, siyasi düşüncəsində Platonun dövlət fəlsəfəsini mənimsəmişdir (Taylan, 2014:176). Fərabəi, insanda ağıl kimi bir gücün olduğuna inanaraq, onun insan həyatdakı ən əhəmiyyətli vasitələrdən biri olduğunu bildirmişdir. İnsandakı ağıl onun ilk mükəmməlliyini təşkil edir. Bu bir vasitədir və insan mükəmməlliyə doğru irəliləmək üçün bu vasitədən istifadə etmək məcburiyyətindədir. İnsan üçün son mükəmməllik isə xoşbəxtlikdir (Farabi, 2015:87). İnsan bu mərtəbəyə fikir və bədən fəaliyyəti nəticəsində çata bilər. Bu fəaliyyətlər isə dəqiq və müəyyən bir qərarla və nəticəyə aparan olmalıdır. Mütəfəkkirə görə insanda xoşbəxtliyə mane ola biləcək iradi feillər də mövcuddur. Onun üçün insanın əlindəki varlıqları yaxşı bir şəkildə dəyərləndirib xoşbəxtliyə çatması lazımdır. Xoşbəxtlikdən sonra insanın əldə edə biləcəyi heç bir şey yoxdur.

Farabiyə görə insanın əsas məqsədi olan mükəmməlliyə çatması üçün bir sıra şeylərə ehtiyacı vardır. Onun ehtiyacını qarşılamaı lazımdır və bu da tək başına öhdəsindən gələ bilməyəcəyi məsələdir. İnsan təbiətindən qaynaqlanan bir zərurət gərəyi digər insanlarla bir yerdə yaşamaq məcburiyyətindədir (Farabi, 1974:19; Rosenthal, 1996:181). Çünki insan yaradılışının məqsədi

¹ Guluzade, P. Lecturer, Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan. Email: prguluzade@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0456-0799>.

olan yetkinliklər ancaq bir ictimai-siyasi nizam içərisində əldə edilə biləcək xüsusiyyətdədir (Aydınlı, 2008:131). İnsan hər biri özünə xas xüsusiyyətləri və ya üstünlükləri olan digər insanlara ehtiyac duymaqdadır. İnsan digərlərinə möhtacdır. Onsuz da yeni doğulan bir uşağın vəziyyəti də bunu göstərməkdədir. Dayanmadan başqalarının köməyinə ehtiyac duyan insan uşaqlığından etibarən bunun əhəmiyyətini qavramaqdadır. Fərabiyə görə bu dərk edildiyi zaman insan öz əsas məqsədinə doğru irəliləməyə başlayır. Dövlətin də varlığı bunu reallaşdırmaq üçündür. Bu sayədə ictimai rifaha çatmaq mümkün olur.

Lider

Farabi, insanın ən əhəmiyyətli məqsədi olaraq xoşbəxtliyi görməkdədir. O xoşbəxtliyə çatma yolunu dövlətin idarə olunması ilə açıqlamışdır. Xüsusilə xəyal etdiyi fəzilətli şəhəri onun istiqamət göstəricisi çərçivəsində əsaslandırmağa çalışmışdır. İdarəçi yaradılış və təbiəti etibarilə idarə etməyə uyğun, iradi bacarıq və davranışlara sahib olduğuna görə digər insanlardan seçilməkdədir. Bir mənada başqalarının hökmü altına girməyən və mükəmməlliyə çatmış biri olaraq insanlığın ən üst mərtəbəsindədir. Fərabiyə görə idarəçi və ya liderin ruhunun Fəal Ağilla bir olduğunu söyləməkdədir (Bıçak, 2013:232). Mütəfəkkir bu sayədə idarəçiyə mənəvi olaraq bir üstünlük vermiş olur.

Cəmiyyəti nizama qoymaq, idarə etmək və istiqamətləndirməkdən məsul olan insanların fəlsəfi biliyə sahib olması lazımdır. Fərabiyə görə nəzəri məlumatdan məhrum olanlar insanlar qanun formalaşdırmaq bacarığına sahib deyil. Buna görə cəmiyyəti idarə etmək üçün siyasi iqtidarla müdrikliyin birləşməsi lazımdır. O, fəlsəfi müdrikliklə dini hikməti də birləşdirmişdir. Yalnız filosof peyğəmbər insanları gerçək xoşbəxtliyə çatdıra bilər. Onun rəhbərliyində yaşayanlar fəzilətli insanlar ola bilərlər (Farabi, 1980:44; Rosenthal, 1996:186).

Buna görə onun siyasət fəlsəfəsinin peyğəmbərlik və vəhyə əsaslandırıldığı söyləmək mümkündür. Lakin bunu da bildirmək lazımdır ki, o heç bir zaman cəmiyyət işləriylə məşğul olmamışdır. Mütəfəkkirin xəyal etdiyi dövlətdəki liderin peyğəmbər olması, bu dünyanın kənarındakı yansımalar nəticəsində meydana gəlmişdir. İnsanlar doğru yolu bilmədikləri üçün öndər və ya liderə ehtiyac duyar. Yəni fəzilətli və xoşbəxt ola bilmək üçün kütlələr fəlsəfi məlumat və ondan irəli gələn vəzifələri yerinə yetirən fəzilətli lider öndərliyində irəliləməlidir. Bəzi kəslərin digər insanlara görə üstün bacarıqları vardır və buna görə onlar öz işlərini digərlərindən daha yaxşı etməkdədirlər. Lider də belə biridir.

Əsas məqsəd olan xoşbəxtliyə çatmaq üçün xalqın hərəkət, görüş və inanclarını birləşdirən, fərqlilikləri uyğun hala gətirən, nizamı təmin edən, əməkdaşlığı reallaşdıran ortaq bir dinə ehtiyac vardır. Beləcə lider missiyasını reallaşdırmış olur (Farabi, 2002:273). Liderin həm də öz cəmiyyətinin xarakterini formalaşdırmağa çalışmalıdır (Farabi, 1974:41). Cəmiyyətin başçısı olacaq adam və ya kəslərdə lazımlı olan bəzi meyarları sıralamaqda və ilk başçısı digərlərindən ayırmaqdadır.

Mütəfəkkir cəmiyyətdəki iyerarxiyanı insan bədəninə bənzədərək orada da bir komandır orqan olan ürək olduğunu söyləməkdədir. Mərtəbə baxımından bu komandirə yaxın digərləri vardır. Üstdən ən alta doğru bir düşülüz mövcuddur. Ən altdakılar öz məqsədləri gərəyi üstdəkilərə xidmət edirlər. Fərabiyə görə cəmiyyətdə də əvvəlcə ürək kimi öz vəzifəsini icra edəcək olan komandır və ya liderin olması şərtidir. Daha sonra ürəyin bədəndəki problemləri aradan qaldırma missiyasından nümunə verərək, onun cəmiyyətdəki əhəmiyyətini vurğulamaqdadır. Şəhərin hər hansı bir yerində problem olduğu zaman bu problemi aradan qaldırma vasitələrini oraya istiqamətləndirəcək olan komandirdir. Burada da komandirə yaxınlıq çox əhəmiyyətlidir. Onlar mərtəbələri gərəyi həm komandır, həm də məmurdurlar (Farabi, 2015:101). Yalnız hər varlıq öz gücünə uyğun olaraq vəzifələrini icra edirlər. Ondan çoxuna da gücləri çatmaz.

Buna görə fəzilətli şəhərin idarəçisi, hər hansı bir insan olmamalıdır. Birincisi o yaradılışı və təbiəti etibarilə idarə etmək istedadına sahib olmalıdır. İdarəçi bir başqa insanın hökmü və ya rəhbərliyi altına girə bilməz. Əgər belə olsa o zaman bədəndəki ürək kimi komandır ola bilməz. Çünki artıq onun üstündə bir komandır vardır. Nəticədə onun mükəmməlliyyənin ən son həddinə çatmış olması lazımdır (Farabi, 2015:102; Bıçak, 2016:135; Rosenthal, 1996:189). Yəni idarəçi öz bacarıqları sayəsində bu vəzifəni əldə etməkdədir. Onun əsərlərində, lider cəmiyyətdə meydana gələ biləcək bütün problemləri bilmə bacarığına sahib biri olaraq qarşımıza çıxmaqdadır.

Liderin hədəfi özünün və şəhərin xoşbəxtliyə çatmasını təmin etməkdir. Bunun üçün də onun xoşbəxtlik baxımından şəhər xalqı arasında ən mükəmməl olması lazımdır. Şəhər xalqının xoşbəxtliyinin səbəbi özüdür. Lider gerçək xoşbəxtliyə necə gedilməsi lazım olduğuna dair yolları təyin etməkdə, hərəkət və davranışları qiymətləndirməkdədir (Farabi, 1987:40). Fərabî liderin öz şəhər xalqı içərisində mükəmməl olması lazım olduğunu ifadə etməkdədir. Beləcə insanlar onun dəyərini anlar və ona itaət edərək əsas hədəfə çatmağa bilirlər.

Mütəfəkkirə görə ən mükəmməl varlıq Tanrıdır və idarəçi də Onu təqlid etməli, Ona yönəlməli, Ona çatmağa cəhd göstərməlidir (Aydın, 2008:133). Fərabî liderlə əlaqədar meyarlarını belə sıralamaqdadır: a) Orqanları tam və əskiksiz olmalı və bu orqanlarıyla hər hansı bir hərəkət etmək istədikdə bunu asanca reallaşdırma bilməlidir. b) Özünə deyilən hər şeyi yaxşı anlama və idrak etmə bacarığına sahib olmalıdır. c) Anladığı, gördüyü, eşitdiyi şeyləri zəhinində tutmaq qabiliyyətinə sahib olmalı və unutmamalıdır. d) Oyanıq və ağıllı olmalıdır. e) Güzəllə danışıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. f) Öyrənməyi sevməlidir. g) Doğru və etibarlı olmalıdır. h) Təbiəti gərəyi ədalətli olmalıdır. j) Əzmlı, qərarlı, qorxusuz olmalıdır (Farabi, 2015:105). Bütün bu xüsusiyyətlərə sahib olan liderin cəmiyyəti xoşbəxtliyə aparacağına inanan Fərabî, bunların hamısının ilk idarəçidə olması lazım olduğunu vurğulamaqdadır.

İlk idarəçi və ya lider filosof xüsusiyyətlərinə malikdir və buna görə də onun idarə etdiyi cəmiyyətdə yaşayanlar xoşbəxt dirlər. Onların bir yerdə yaşadıkları şəhər fəzilətli ola bilər (Bıçak, 2016:140). Ən əsas məqsəd olan xoşbəxtliyi cəmiyyətdə iş bölgüsü və nizamı quraraq reallaşdıracaq olan ilk başçıdır.

İlk lider bütün lazımı vəzifələri yerinə yetirməyə bilər. Buna onun ölümü, döyüş və digər əhəmiyyətli hadisələr səbəb ola bilməkdədir. Bundan başqa hadisələr onun dövrü və ya onun yaşadığı yerdə reallaşmaya bilər. Belə vəziyyətləri düşünən ilk lider şəhərin birliyini möhkəmlətməli, işlərini nizam qoymalıdır. Beləcə özündən sonra gələcəklərə bir yol göstərmiş olar. Çünki sonrakı idarəçilərinin onu izləyəcəyini düşünməkdədir. Sonrakı lider və ya idarəçilər ilk liderin boş buraxdığı işləri və qoyduğu qanunları yenidən nəzərdən keçirərək dəyişdirə bilməkdədir. Buradakı əsas məqsəd cəmiyyət üçün ən yaxşısının təyin olunmasıdır. İlk başçının qoyduğu qanunlar öz dövrü üçün etibarlıdır. Amma sonrakı dövrlərdə dəyişikliklə olduğundan yeni qanunlara ehtiyac ola bilər (Farabi, 2002:262-263).

Fərabî ideal və ya ilk lider üçün ortaya qoyduğu xüsusiyyətlərin hər insanda olmadığını söyləməkdə və belə insanlara hər dövrdə bir dəfə rast gəldiyinin də vurğulamaqdadır. Ona görə bu xüsusiyyətlərdən yalnız altısının yerinə yetirilməsinin belə kafi ola biləcəyini ifadə etməkdədir. Buna görə ilk idarəçidən sonra gələcək olanlarda bir sıra xüsusiyyətlərin mütləq olmasını lazım olduğunu şərt qoşmaqdadır: a) Lider filosof yəni müdrik bir adam olmalıdır. b) İlk idarəçilərin şəhər üçün qoyduqları qanunları, üsulları bilməli və mühafizə edərək, bunları izləməlidir. c) Köhnələrin hökm qoymadığı bir mövzuyla əlaqədar onların yolunu izləyərək yeni qanun qoyma xüsusiyyətinə sahib olmalıdır. d) Yeni qanunlarla əlaqədar xalqı maarifləndirməlidir. f) Sağlam olmalıdır (Farabi, 2015:106). Bu şərtlər bir mənada sonrakı liderlərdə axtarılması lazım olan ilk xüsusiyyətlərdir. Digər xüsusiyyətlər isə ikinci dərəcədədirlər. Sonra bu şərtlərin də tək bir insanda olması kimi ehtimalın çətin olduğunu ifadə edən Farabi, rəhbərliyi bir neçə adamın idarə edə biləcəyini də söyləməkdədir.

Əsas olan idarəçilərdən birinin mütləq filosof olmasıdır. Mütəfəkkirə görə əgər fəlsəfə rəhbərliyinin bir parçası olmaqdan çıxarsa o zaman şəhər hökmdarsız qalmış olacaq (Farabi, 2015:107). Bunun nəticəsi olaraq da şəhər xalqı həlak olma təhlükəsiylə qarşı-qarşıya qalacaq.

Dövlətin davamlılığı məsələsinə toxunan mütəfəkkir xüsusilə idarəçilərin bir-birlərini izləməsinin nəzərdə tutmaqdadır. Bu sayədə əsas məqsədə doğru irəliləyişin mümkün ola biləcəyini düşünməkdədir. Əvvəlkilərin qoyduğu qanunların mövcud şərtlərə görə dəyişdirilməsini qeyd edən Fərabî, xüsusilə əvvəlki idarəçilərin qoyduğu qanunların göz ardı edilməməsini ifadə etməkdədir. Bu da eyni xətt və ya məqsəd üzərində olan dövlətin davamlılığına işarə etməkdədir (Farabi, 1980:46).

Nəticə

İnsanın ən əhəmiyyətli məqsədinin xoşbəxtlik olduğunu bildirən mütəfəkkir, bunun üçün də cəmiyyətin lazımlı olduğunu söyləməkdədir. Xüsusilə öz ehtiyaclarını qarşılamağın zəruriliyi içində olan fərd, bu məqsəd istiqamətində digər insanlara ehtiyac duymaqdadır. Buna görə də cəmiyyət içərisində yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. Bunun təbii bir zərurət olduğunu bildirən mütəfəkkir, beləcə fərdin xoşbəxtliyi tək başına əldə edə bilməyəcəyini ifadə etmişdir.

Fərabinin ictimai və siyasi fikirləri daha çox lider mərkəzlidir. Xüsusilə fəzilətli bir cəmiyyətin meydana gəlməsi və inkişafı üçün dövlətin başındakı fərdin liderlik üçün mütəfəkkirin sıraladığı meyarlara uyğun olması lazımdır.

Mütəfəkkir ilk başçının ərdəmli bir cəmiyyət meydana gətirməsi müddətində ona nümunə olaraq Tanrını göstərmişdir. Beləcə lider aləmi nizam içərisində idarə edən və bir məqsədə doğru irəliləməsini gözlər önünə sərən Yaradıcının etdiklərindən dərs çıxara bilməkdədir. Nəticədə Fərabî düşüncəsində Tanrı ən mükəmməl varlıq olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. Onun əskiksiz olması və üstündə heç bir şeyin olmaması buna aşkar nümunədir. Başçının da eyni şəkildə cəmiyyət fərdləri içərisində əskiksiz olması və ya mənəvi və maddi baxımdan digərlərinin üzərində olması lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Aydınlı, Y. (2008). *Fârâbî*. İstanbul:İsam yayınları.

Bıçak, A. (2013). *Türk Düşüncesi-I Kökenler*. İstanbul:Dergah yayınları.

Bıçak, A. (2016). *Devlet Felsefesi:Eleştiriler ve Öngörüler*. İstanbul:Dergah yay.

Fârâbî, (1974). Tahsilu's-Sa'ade. H.Atay(Çev.). *Fârâbî'nin Üç Eseri*. Ankara:AÜ İlahiyat Fakültesi yayınları.

Fârâbî, (1980). *Es-Siyaset`ul-Medeniye/Mebadi`ul-Mevcudat*. M.Aydın-A.Şener-R.Ayas(Çev.). İstanbul:Kültür Bakanlığı yayınları.

Fârâbî, (1987). *Fusulü`l-Medeni(Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*. H.Özcan(Çev), İzmir:Dokuz Eylül Üniversitesi yayınları.

Fârâbî, (2002). Kitabü'l Mille. F.Toktaş(Çev.). *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*. S:12, s. 247-273.

Fârâbî, (2015). *İdeal Devlet “El-Medinetü`l Fazıla”*. A.Arslan(Çev.). İstanbul:Divan yayayınları.

Rosenthal, E. (1996). *Ortaçağ`da İslam Siyaset Düşüncesi*. A.Çaksu(Çev.). İstanbul:İz yayınları.

Taylan, N. (2014). *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*. İstanbul:Ensar yayınları.

Received: 01.07.2025

Revised: 12.07.2025

Accepted: 20.07.2025

Published: 24.07.2025